

Євген
Бистрицький

ЕПІСТЕМА ВІДДІЛУ ФІЛОСОФІЇ КУЛЬТУРИ, ЕТИКИ І ЕСТЕТИКИ

Відділ філософії культури був створений в Інституті філософії НАН України 1984 року.

Заснування відділу припало на час кульмінації радянського періоду так званого «розвиненого соціалізму». Ця партійна ідеологема охоплювала двадцятирічну добу відносно стабільного згасання надій на демократизацію суспільства після хрущовської «відлиги». Історичне місце цієї доби досить точно передає її узвичаєна назва — «епоха застою». Як альтернативу економічній стагнації, згасанню підтримки комуністичного ідеалу, повстанням проти режиму в країнах соцтабору, розгортанню Гельсінгського руху тощо офіційна ідеологія культивувала суспільний активізм на підтримку ідеалу довершеного комуністичного суспільства. Для творчої інтелігенції це досить природно збігалося з літературними й загалом гуманітарними пошуками перспективи за інерцією, набутою за доби «відлиги». Узагальнення цієї ідеолого-світоглядної настанови у філософії та соціальній психології цього часу відкарбувалися в поняттях *діяльності* й *діяльнісного підходу*.

Світоглядні пошуки соціальної перспективи не обмежувалися філософією. В цей час експоненціально виростає кількість західних досліджень з теорії та критики культури на тлі повоєнного визнання значущості культури як способу спільного життя, здатного чинити опір «колонізації життєвого світу». Західноєвропейські студентські рухи 60-х — «Культура — це життя навпаки!» — лише посилюють розуміння критичної функції культури,

набуте й за «залізною завісою» в СРСР — не лише у «відлиговій» Москві, а й у Києві. Тут боротьба за універсальні права людини набуває ясного спрямування в бік права на власне культурне сумління — на власну національну культуру, мову, мистецтво.

Філософська потреба у методологічному осмисленні феномену культури, що постала на перехресті цих двох обставин, не викликала принаймні великих заперечень з ідеологічного боку. Час пропонував здійснити таку можливість і, водночас, сформував філософа, якому таке осмислення було під силу. Відділ очолив Вадим Іванов.

Іванов задав першу дослідницьку парадигму роботам відділу, спираючись на світоглядне переосмислення теоретико-пізнавальної парадигми у працях Володимира Шинкарука¹. Шинкарук, дослідник німецької класичної філософії, зробив крок, який інтуїтивно повторював шлях Дильтея до філософії світогляду. Відношення людини до світу є справою не лише пізнання, а й його (світу) духовно-життєвого освоєння. Відповідно, картина світу виходить за вузькі межі наукової картини природи і людської історії, становить світогляд, який узагальнює життєвий досвід людини. Не зайве зазначити, що Шинкарук ішов у напрямку, який підказувало національне чуття: переживання людиною належності до особливого культурного світу.

Утім, справа була в тому, щоб ці інтуїції обґрунтувати з точки зору марксистської методології. Це робить Вадим Іванов².

Логіка Іванова була бездоганною щодо тогочасних ідеологічних інтерпретацій діяльнісного підходу. Якщо діяльність людини всесильна, тобто здатна перетворювати і світ природи, і суперечливий світ «історичного процесу» у світ людського буття, підвладного людині, то, дійсно, світ є світом людини, втягнутим її діяльністю в обрї людського буття, а не лише об'єктом пізнання — сукупністю зовнішніх їй природних та соціально-культурних явищ.

Одним із головних наслідків такого філософсько-методологічного перетворення «навколишнього світу» у світ людини стало те, що разом із доведенням до кінцевої абстракції філософського поняття діяльності, культура набула статусу онтологічного явища; феномен культури підлягав вивченню як спосіб буття людини, а не суто як об'єкт пізнавальних дій — предмет гуманітарно-історичних дисциплін та вивчення останнього «науковою» філософією діамату.

Кінцеві засади цього підходу власне і сформулював Іванов. Якщо людина є світ людини, тоді культура є формою діяльнісного перетворення природно даного світу в цей людський світ. Залишалось знайти універсальне визначення цієї форми, її онтологію. І її було знайдено Івановим. У рамках радянського діяльнісного підходу можна було рухатися лише в межах

¹ Див.: *Іванов В.П.* Человеческая деятельность — познание — искусство. — К., 1977; про доробок В. Шинкарука див. статтю у цьому числі «ФД».

² Докладніше про філософський здобуток В. Іванова див. статтю у цьому числі «ФД».

принципів марксизму — йти до його джерел за «деконструкцією» його ідеологізованих і спрощених формулювань. Це й було сміливо здійснено Івановим. Він ототожнив сутність культури із «суспільністю» всеперетворювальної людської діяльності, або з Марксовим визначенням сутності людини у «її дійсності» (онтології) — розвинутої далі у «Капіталі» у понятті суспільної форми праці.

Отже, кінцеве метафізичне рівняння виглядало так: суть культури всезагальна, оскільки виникає як наслідок та основа перетворювальної щодо світу діяльності людини; культура у її сутності, у її визначальному бутті є універсальною формою всіх можливих перетворень світу і самої людини; адекватною формою суб'єктивної інтеріоризації і синтезу всіх форм предметних перетворень є людська самосвідомість; тому культура є (якщо коротко) прогрес розумного типу: прогрес у «прогресивному» розвитку людства. Ми мали тут своєрідне повернення до Гегелевої діалектичної картини світу лише у термінах предметно-перетворювальної діяльності.

Утім, все це відповідало лише паперовій теорії «сутності» культури. Але культура, як ми бачимо, має властивість породжувати унікальні життєві явища і форми. На це у традиційного марксизму була відповідь, запозичена з класики: культура є буттям цієї сутності людини в опредметнених формах та дійсного користування ними людьми, що утворює особливу й унікальну культурну життєдіяльність суспільства. Саме тут виникає і практично розв'язується у процесі історичного буття дилема сутності й існування людини. І саме тут доведена Івановим до кінцевої абстракції формула марксистського розуміння культури не спрацьовує, залишається без відповіді. Вона наштовхується на нездатність відповісти на головне питання досвіду культури, потужно заявлене нашим часом: про генезу партикулярності буття в культурі, унікальності життєвих світів культури на тлі універсального феномену людини. Відповідь шукали, зокрема й Іванов, у Марксовому використанні поняття духовно-практичних форм діяльності, таких як мистецтво, яке не лише відтворює «існуючий» світ, а й перетворює його у «належний». Але зрештою в марксистській концепції культурні особливості буття приносяться у ідеологічну жертву розумному прогресові вселенської культури людства як наслідок дедалі більшого «успільнення» окремих історичних проявів її партикулярних «існувань».

Новий відлік у філософському вивченні у відділі був зроблений його колективом на рубежі суспільного розуміння кінцевого історичного провалу ідеології «розвиненого соціалізму» та кінця політичного режиму доби застою. Попередній ґрунт для зміни парадигми філософського мислення про феномен культури був підготовлений поза світоглядним напрямком «Київської школи філософії», як цей напрямок часто-густо називають. Розуміння обмеженості світоглядно-методологічних досліджень «людини і світу людини», започаткованих в українському Інституті філософії, виникло внаслідок іманентної критики у двох напрямках: як критики гносеологізму, тобто

гіпертрофування модерного образу суб'єктно-об'єктного відношення у радянській філософії, а також як критики світоглядного підходу, доведеного Київською школою до його максимального обґрунтування.

Критика гносеологізму насунулася з різних боків. З рецепції — на ґрунті вітчизняного досвіду обмеженості самого наукового пояснення світу — історичної школи методології науки (Т. Кун, П. Фоерабанд, І. Лакатос, С. Тулмін та ін.), яка наразилася на принципову зумовленість наукового пізнання та його революційних змін світоглядом і культурними традиціями. З відповідною увагою до феномену *розуміння* у складі пізнавального процесу. З першими кроками опанування трансцендентальної феноменології (в Україні — С. Кошарний, Є. Причепій та ін.) та особливою увагою до поняття *життєвого світу*. Нарешті — з першим знайомством із фундаментальною онтологією М. Гайдегера та герменевтикою В. Дильтея і Г.-Г. Гадамера.

У цьому контексті уявнювалося, що світоглядний підхід не долає гносеологізму, а лише універсалізує його, вбираючи смисложиттєві питання. Вочевиднювалося, що річ не в тому, щоб залишати як засадниче відношення «людина, її світогляд — світ людини». Останнє означало залишатись у традиційній пізнавальній дихотомії, лише місце наукової картини світу посідає цілісний світогляд, який немовби синтезує теоретичне і духовно-практичне відношення до світу. Світоглядний підхід не змінював принципове бачення культури як об'єкта свідомих перетворень, спрямовуваних цілісною картиною світу, Останнє давало авторський простір для філософських інтерпретацій із близькими нам поняттями віри, надії тощо, залишаючи не зачепленою модерне поняття культури як універсального надбання людства, а людини — як її панівного суб'єкта.

Вихідним пунктом ставало розуміння, що немає «культури взагалі» (хоча, безумовно, можна говорити про загальнолюдські цінності та цивілізаційні надбання), а для людини як вихідна завжди існує лише оця, партикулярна, фактична культура, якій саме належить кожний. Тобто світоглядний підхід руйнувався саме розумінням того засадничого принципу, що людина є не над культурою, а є в культурі. Не є людиною з універсальним світоглядом стосовно всього «світу людини», а є належною завжди до особливого світу певної культури. Людина здатна ставитись до світу лише завдяки розумінню, яке задається її втіленістю у той чи той життєвий світ, її у світі буттям.

Ми спеціально відвели значне місце в описі доробку відділу за роки його існування у складі Інституту філософії НАН України первинній, критичній стадії його виникнення. Варто розуміти засади становлення власного — живого — досвіду, який не вичитується лише з філософських книжок, а безпосередньо передається від людини до людини. Його критичне переосмислення увійшло у спроби відділу змінити запропоновану марксистську онтологію культури, виходячи з відповіді на головне питання досвіду культури — буття її особливості та унікальності, її опір диктатові універсального. Не випадково, ця зміна почалася з критичного прояснення меж

марксистської онтології людини та звернення уваги саме на *філософію існування* як більш глибоку основу фактичного людського буття в культурі³. Також не випадково, що цей онтологічний поворот у дослідженнях культури збігається з розпадом радянської державно-політичної системи за національно-культурними кордонами на шерег незалежних країн⁴.

Наступні роки складного існування у філософії довели певну успішність зміни онтологічної парадигми вивчення філософії культури та поступового розгортання більш розгалуженої сфери досліджень, у предметах яких культура посідає конституювальне місце. Це стосується широких царин філософсько-методологічних досліджень: політика і культура, культурна політика; формування громадянського суспільства і культура, національно-культурна ідентичність і зіткнення культур; конфлікт культур: насильство і толерантність; глобалізація та цивілізаційний вибір⁵.

У зазначених працях ідеться про зв'язок буття особистості й партикулярної культури, про перспективу виявлення екзистенційних модальностей людського співіснування. Про місце націоналізму в культурному процесі та межі його філософської інтерпретації у класиків українського націоналізму. Аналізується культура як невіддільна складова, що спрямовує політичний процес. Досліджується (трансцендентальна) онтологія національної ідентичності, її вирішальна роль у проявах сучасного масового насильства — на актуальному прикладі гібридної війни, а також підвалини конфлікту культур та умови толерантності. З цих досліджень можна дізнатися про особливості «генеалогії» глобалізації — її засновки в типі соціокультурного розвитку, створеного модерною європейською цивілізацією; різницю у поняттях глобалізму та глобалізації, на відміну від самості та ідентичності як попередніх антропологічних форматів — розуміння людини глобального світу як сингулярності. Концептуалізується розвиток незалежної України як суспільства, що опинилось у стані «застиглого транзиту» з відповідними наслідками для політичного режиму. Прояснюється структура публічного і приватного у суспільстві, культурні підвалини генези та легітимності системи права.

Розширення діапазону сфер, у яких являє себе культура як визначальний спосіб буття людей, послугувало як формальному, так і змістовному від-

³ *Быстрицкий Е.К.* Феномен личности: мировоззрение, культура, бытие. — К., 1991.

⁴ Див.: *Бытие человека в культуре (опыт онтологического подхода)*. — К., 1991; *Культура, личность, экзистенция // Онтологічні проблеми культури : Зб. наук. праць*. — К., 1994; *Феномен української культури: методологічні засади осмислення*. — К., 1996.

⁵ Див.: *Політологія посткомунізму*. — К., 1995; *Українська державність у ХХ столітті*. — К., 1996; *Демони миру та боги війни: соціальні конфлікти посткомуністичної доби*. — К., 1997; *Пролеев С.В.* Духовность и бытие человека. — К., 1992; *Идея культуры: виклики сучасної цивілізації*. — К., 2003; *Пролеев С.В.* Метафізика влади. — К., 2005; *Національна культура і громадянське суспільство*. — К., 2015; *Быстрицкий Е.* Проект війни: від ідентичності до насильства // *Філософська думка*. — 2015. — № 1; *Культура, суспільство і насилля (готується до друку у 2017 році)*.

галуженню відносно самостійних напрямків філософських досліджень відділу. Були створені сектори (з 2006-го — дослідницькі групи), у яких сьогодні працюють: у групі власне філософії культури — Є. Бистрицький, С. Пролеєв, Р. Кобець, Р. Зимовець, С. Лозниця, В. Момот. У групі етики (створена у 1992-му) А. Баумейстер (почав працювати з 2016-го), О. Кисельова, А. Єрмоленко (до початку 2000-х), Є. Мулярчук, В. Жулай, Л. Карачевцева. У групі досліджень естетики (з 1998-го) — О. Білий, О. Гомілко, С. Шліпченко, С. Лозниця.

Упродовж майже 25-ти років роботи сектор етики, створений талановитим філософом Віктором Малаховим, став притягальним центром розвитку в Україні теоретичних засад етики та дослідження прикладних етичних проблем. Фахівці сектору займалися проблемою обґрунтування етичних норм та цінностей, розуміння сутності моралі та особливостей морального ставлення до дійсності, досліджували цивілізаційні та соціальні аспекти моралі, її взаємозв'язок із правом; політикою та іншими царинами суспільного життя, моральні колізії сучасного стану практичного життя людини й суспільства. Поряд із зазначеним у центрі уваги фахівців групи з етики перебувають етичні проблеми суспільного та міжособистісного діалогу, людського спілкування, відкритості, людяності, громадянського самовизначення особистості⁶.

Увагу групи естетики зосереджено на дослідженнях проблем філософії мистецтва⁷. Завважимо, що йдеться про перехід від традиційних досліджень у полі естетики як окремої філософської дисципліни до *філософії мистецтва*, у рамках якої йдеться про «вбудованість» мистецтва як культурного явища у прагматику релігії, політики, комунікативної дії загалом.

З погляду такої перспективи сьогодні мистецтво має тенденцію перетворюватися на суму політичних технологій, владних технологій і стає практично невидимим для ока, не озброєного аналітичною оптикою, що її заведено пов'язувати з теоріями, які сформувалися на базі так званого дискурсу постмодерну.

Дослідники ґрунтовно осмислили функціонування *інфрамистецтва* в посттоталітарному суспільстві як однієї з провідних форм художньої прак-

⁶ Див.: Етичні норми і цінності: проблема обґрунтування. — К., 1997; Етика і політика: проблеми взаємозв'язку. — К., 2000; Етос і мораль у сучасному світі. — К., 2004; Цивілізаційні виміри моралі: зміна парадигм. — К., 2007; Діалог *sub specie ethicae*. — К., 2011; *Мулярчук Є.І.* На межі буття: філософія кінечності людського буття та етика. — К., 2012; Толерантність та діалог в сучасному світі // Зб.наук.праць. Філософські діалоги'2013. — Випуск 7. — К., 2013; *Малахов В.А.* По сю сторону ясності. Заметки. Размышления. Сновидения. — К., 2014.

⁷ Див.: *Гомілко О.Є.* Метафізика тілесності: концепт тіла у філософському дискурсі. — К., 2001; *Шліпченко С.Ю.* Архітектурні принципи постмодернізму. — К., 2000; *Шліпченко С.Ю.* Записано в камені: короткі інтервенції в історію та теорію архітектури. — К., 2008. *Bilyi O.* The Will to Identity. State Building and the Strategies of Legitimation. — К., 2017 (готується до друку); Глобалізація і культурна ідентичність: український вимір.—К., 2017 (готується до друку).

тики сучасності. У цій перспективі сучасне мистецтво постає як спосіб забезпечення економічних інтересів певних політичних кіл, змагання художніх індустрій: видавничо-літературної, виставково-живописної, студійно-кінематографічної тощо. Ідеться про замасковані та витончені засоби маніпулювання людською чуттєвістю. Публічний обмін символічними жестами між провідними дієвцями політичного процесу засвідчує появу нової стилістики та водночас зберігає усі ознаки симуляційного жаргону. Внаслідок такої політико-економічної конвертації мистецтва безпосередня художня функція девальвується. Інфрамистецтво, перетворившись на одну із форм індустрії, втрачає свою екзистенційну наповненість, здатність протистояти соціальній уніфікації та підносити людську чуттєвість на метафізичний рівень. Саме тому будь-яка реконструкція власне естетичного у філософії мистецтва передбачає відтворення *політичного контексту* в найширшому розумінні цього поняття.

Ми не можемо перелічити тут внесок кожного дослідника відділу в освітню сферу та громадянське життя країни, особливо у період Майдану та роки після Революції гідності. Читання навчальних курсів, публічні лекції, участь у національних та міжнародних конференціях, численні публіцистичні виступи у ЗМІ, залученість у формування публічних політик держави, створення та розвиток *Українського філософського фонду*, відновлення системного видання журналу «*Філософська думка*» — все це внесок членів відділу в актуальний досвід творення філософії нової України.

Зрештою це становить не стільки надбання співробітників відділу як предмет історико-філософської фіксації, скільки, як нам хотілось би, предметну канву живого і критичного дискурсу філософської спільноти, котра накопичує унікальний філософський досвід, що трансформується у досвід як фундаментальне поняття філософії. Лише на такому філософському та персонально-життєвому досвіді вибудовується власний національний голос, який може бути почутий різноманітними школами сучасної світової філософської думки і який не сформувати суто книжковою культурою.

Бистрицький, Євген — доктор філософських наук; завідувач відділу філософії культури, етики і естетики Інституту філософії НАН України, виконавчий директор Міжнародного фонду «Відродження».
